

ÖRÖKSÉG

KISS FERENC

A HALOTTI BESZÉD

Szirmai Károly emlékének

Először Szirmai Károly interpretálta Kosztolányi költészetét a halálélmény jelentőségének tudatában. A Kalangya Kosztolányi-számában jelent meg ez az esszé (1936. márc.) *Az elmúlás költője* címmel. Később, 1943-ban a Délvidéki Szemlében módosításokkal ismét előadta *Az elmúlás költőjében* kifejtett gondolatokat. Újat nem adott ez a második írás, de új nyomtatékhoz juttatta az 1936-os esszé tartalmait. Okkal tette ezt, mert Kosztolányi életének és költészetének valóban alapélménye, meghatározó tartalma volt a haláltudat. Szirmai felismerése azzal válik ki a hasonlóak közül, hogy a haláltudatot nem külön témaként, hanem valamennyi témára kiható, a létezésélmény természetét is meghatározó mivoltában tudatosítja. Ezért kellett az ő nyomain indulnom, mikor Kosztolányi költészetének ehhez a kérdéséhez értem.

Nem a téma felől jutottam ide, hanem a költői világ gazdagodását és mélyülését kísérő folyamatban. S mivel ezt a folyamatot az emberek és a világgal való kapcsolatok alakulásával párhuzamosan kellett követnem, a *Számadás* c. szonettciklus vérsevíjjogásos demonstrációja láttán, a szerencsétlenekkel kötött szövetség pátosza láttán támadt kétségek felől szükségképpen jutottam a *Halotti beszédhez*, melynek megrendültségét minden ízében hitelesnek éreztem. Jól éreztem-e, s ha igen, mi a magyarázat? A válasznak messziről kell nekiindulni. Egyelőre csak annyit rögzítsünk, hogy a *Számadás* egy közösséggel, a szerencsétlenekkel kötött szövetség ihletében íródott, a *Halotti beszéd* pedig egy ember halálának alkalmából, — s az utóbbi időben is az előbbi után készült.

Ismeretes, hogy Kosztolányi lírája a harmincas években érik be. E beérés közelsége minden gesztusban, vallomásban érzékelhető. Még sikertelenebb verseiből is kitetszik, hogy egyre koncentráltabbnak, egyre jelentősebbnek érzi ihleteit. Sűrűsödni érzi saját életének klímáját, súlyosodni gesztusait, a folyamatok komor tömbökké állnak össze képzeletében, minden aspektusból az élet egészét látja, s amire ránéz, ünnepélyes jelentőséggel tárul meg számára. Ahogy érzi a halál közeledtét s ikrásodnak szájában a veszendő élet ízei, úgy fokozódik készsége és a belső kényszere is annak, hogy elmerüljön, feloldódjon a létezés áramában, idegen életekbe itatódjon, hogy valóban testvére legyen az embereknek s ott-honos részese a világnak.

Ha tudjuk, hogy az ő igazi költői terepe eddig is csak lazán érintkezett az eszmei-politikai szférával, s ha tudjuk, hogy elvont szentenciái bontatlanul ünnepélyes dikciói közepette mindig érdektelenebb volt, mint amikor érzékletes látvány, a pillanat és az esetlegesség prizmaí is szerephez jutottak verseiben; ha emlékszünk, hogy legsikeresebb darabjai mindig álom és realitás, ünnepélyesség és játék egységével hatottak, akkor törvényszerűnek találjuk, hogy most is az egyszerű, az esetleges, a különös, a kivételes, a földi és mégis valószínűtlen felől, annak közegében öltethet kiteljesült formát a költő számadása emberről és világról.

Az emberi lényegről egy ember halálának ürügyén a *Halotti beszéd* foglalja össze Kosztolányi legfontosabb mondandóit.

Ismételnünk kell, hogy egy ember halála ürügyén, mert a haláltudat a Számadás minden jelentős versében jelen van. Szerepe azonban egyikben sem ilyen termékeny, mert ami előterében felfénylik, lényege szerint nem elég érzékletes, nem elég súlyos, nem elég hatalmas. A magyarság-élmény csak izzóbb, mámorosabb lesz a halál perspektívája által, de nem lesz életrevalóbb, jelentékenyebb; a kollektivitás szenvedélye is tüntetőbb, elszántabb lesz általa, de hitelének éppen nem használja a kényszer diadallá duzzasztása. Más versekben meg éppen önmaga ellen dolgozik a haláltudat, mikor a felszított izzást, a líra cselekvő kedvét, a titokba hatoló érdeklődést a szándékolt áramütés gépiességével hamvasztja el ama tétel, hogy hiába minden, az ember úgyis meghal. Nemcsak a Meztelenül néhány versére áll ez, de még a Számadás c. kötet folyton égő, szikrázó, szomjas és mámoros ihlettpusai is el-elfúlnak vagy visszajukra fordulnak a haláltudat tövén nőtt reménytelenség hamujában. (Ének a fiatalokról, Bologna, Ébredés, Már megtanultam.)

A Halotti beszéd nem első halotti beszédje Kosztolányinak. A halált kezdettől a kivételes költői lehetőség alkalmának tekintette. Revelációnak. Félelem, borzongás, titokzatosság uralta ilyen természetű élményeit. Egy élet vége mindig érintkezést jelentett számára a nem emberi létezés birodalmaival. Ezért olyan sűrű ebben az élményben a kozmikus-metafizikus vonatkozás. „Az, amit ezen a küszöbön cselekszünk — írja Osvát haláláról szólva —, mindig megrázó. Valami kód van rajta és csillám, mely az ismeretlen tartományba vezető ajtó résén szüremlik ki. Nincs teremtmény, bármily jelentéktelen is, aki ne válnék jelentősévé végső perceiben.” (Irók, festők, tudósok Bp. 1958. II. 204.) Gyerekkorában látta volt „dalias” nagyapját a ravatalon, s ezt az élményt haláláig elhatározó jelentőségűnek vallotta. Edesapja, Tóth Árpád, Osvát Ernő halálakor prózában és versben is megkísérli rögzíteni a pillanatot különleges tartalmait. A Nerónak talán azok a legihletettebb fejezetei, amelyekben Seneca és Nero halálát beszéli el. Leginkább abban hasonlítanak egymáshoz ezek az írások, hogy valamennyi többet akar mondani annál, hogy: ime, meghalunk. Igen sok Kosztolányi-mű, miközben másról beszél, olyan jelentőséggel utal a halál el nem kerülhető esélyére, mintha ez lenne elsőrendű értelme. Ez a titok, ami a látszatok mögül felmerül. Mikor viszont a halál szemben a költő, az emberi lét rejtelve olyan erővel hat rá, hogy a sémát — úgyis meghalunk — fel kell törnie, ha a rejtelmet meg akarja nevezni.

Első ilyenemű verse, a nagyapja halálát felidéző Azon az éjjel már azzal akart hatni, hogy kozmikus jelentőségű, titokzatos, félelmetes eseménnyé mitizálta az emléket, s ez annyira sikerült, hogy az unoka emberi veszteségének hiteles tartalmai is beleveszték a kozmikus borzongás szertartásának tömjénfüstjébe. Az apját búcsúztató költemény — Apám a koporsóban — lírai ere pedig épp azért szűkös, mert az életérzés apálya közepette a halál jelentősége is elmerült a reménytelenség és tehetetlenség kietlen közegében. — Az Osvát és Tóth Árpád halálakor írott versek — Osvát Ernő a halottas ágyon, Tóth Árpád halotti maszkja — már a Számadás erőterében születtek, s rokonságuk a Halotti beszéddel ki is mutatható. Különösen, ha a prózában írott nekrológokkal is szembesítjük őket. (Osvátról: Irók, festők, tudósok II. 202—225; Tóth Árpádról: Uo. I. 341.) Igaz, hogy az utóbbiak egyike, a Tóth Árpádról szóló alig két oldalnyi, s látszik, hogy sebtében összerótt nekrológ, s így a versnél eleve igénytelenebb. Az Osvátról szóló azonban egész kis regény, s elsősorban a halál regénye. Beszél ugyan a szerkesztőről is, de keretét és magvát az ember alkotja, s az ember halála. Ennek előjeleit és körülményeit nyomozza és fedi fel olyan szenvedélyes izgalommal, mint egy büntény dokumentumait. Értéke is ebben van, az emberi dráma eseményeinek felidézésében. Anyagában lépten-nyomon felismerhetők a vers elemei. „Magas, bádog tologágyon feküdt, lőszörpokroóccal takarva. Oldalt villanykörte égett. Miután a szolga meggyújtotta a mennyezetlámpát, föltakarta övig. Szíve táján rózsaszín tapasszal volt leragasztva a seb. Nyitott szeme a régi tekintettel nézett, de nem ránk, hanem oldalt, az üvegszemek mozdulatlanságával. Mi is mozdulatlanul álltunk.” (I. m. 219.)

És a vers:

*Csak sárga volt, ezüst volt és piros volt:
e három együtt: sárga és ezüst
s piros, amikor a kórházi ágyon
mezítelen, sovány testvét övig
a szolga föltakarta lassan. Arca
nagy sárgasága. Szép ezüstfeje,
gazdag díszében, régi kincseinek
ezüstmányja. És a szív piros.
Még csöppeket sirt a tapasz alatt is.
Egy falikarra nézett a szeme,
üvegesen, mint Rippl-Rónai
képén, a furcsa fölfelé-tekintés
igaz pózában. Ezt figyeltem én,
kiváncsian, nyakam előrenyújtva,
mint a tanítvány, ahogy ő szeretett:
hogy majd lerajzoljam magamnak egyszer,
s másoknak is hitet tegyek felőle.*

Az egyezés néhol szó szerint való, de az első olvasásra kitetszik, hogy a versben valami többlet rejlik. Még ugyanazok a mozzanatok is más, sűrűbb összefüggésekben állnak. A próza által rögzített vonások pontosak, élesek, de jelentésük körülhatárolt és egysíkú. A nyitott szem mindkét képen oldalra néz, de a próza precízen közli is, hogy „nem ránk”. A költő is fontosnak érzi ezt a mozzanatot, a tekintet irányát még határozottabban megjelöli, mint az esszéíró: „Egy falikarra nézett” — s ebben is kifejeződik, hogy „nem ránk”, de azzal, hogy egy érdektelen tárgyra szegődik a figyelem, az emberi kapcsolat elvesztésének képtelensége, a halál abnormitása is formát ölt. S ugyanakkor kapcsot képez a Rippl-Rónai Osvát-portréjához, tehát egy lényegkifejező jellemképhez. És szerves a kapcsolat, mert a Rippl-Rónai-portré tekintete se normális, de annak üvegességében a kivételes szellem értő, komoly figyelme mered, tehát valami normális fölött való adottság. S ugyanez a több irányba utaló sugallatosság jellemzi a kezdő-képeket is. Három színnel jelzi a pillanat tartalmát. S azért kell aláhúznunk a „pillanat” szót, hogy jelezhessük: ez a három szín nem az impresszionista ledér kedvtelése, hanem a tömörítő, sürjítő, szándék műve. Ilyen pontokon világlik ki annak értelme, hogy a Dichter szóban Kosztolányi elevennek érezte az eredeti jelentést: sürjítő. A sárga, az ezüst és a piros szín a halál pillanatában koncentráltan ható összbenyomást óhajtja rögzíteni: a sárgában az öngyilkosságra kényszerítő gyötrelmek sejlenek, az ezüst a kivételes szellemet idézi, a piros a halál heveny közelségét. Osvát alakját is tehát és halála körülményeit is, — sőt a vér sírásában már a költő később nyíltan felfakadó „anyai” fájdalma is megszólal. S a három szín csak a benyomások summája: három erősen leütött, telt akkord, amit aztán kibontva, fellazítva, fel-dúsítva újra ismétél. A közbeszótt tárgyszerű mozzanatok élesebben rajz-olják ki az alapérzés tartalmát, az ismétlések új nyomatókat adnak neki, s egyúttal a költő megrendültségét is érzékeltetik. Együtt és egy-szerre volna itt jelen Osvát, a halott, és a költő, aki döbbenetében is éber és felelős: mert hitet kell tennie.

Volna — mondjuk, mert arra gondolunk, hogy a sárga színben csak azért véljük jelen lenni az említett jelentést, mert az idézett emléke-szédből tüzetesen ismerjük az öngyilkosságra készülő ember iszonyú tudatosságot: s a furcsa fölfelé tekintést talán azért tudjuk nyomban azonosítani, mert ismerjük Rippl-Rónai képét, s általában, mert ismerni véljük magát Osvátot, valamennyire Kosztolányit is, — s mert az utóbbi megrendült tanúskodása az előbbiről 1929-ben olyan irodalomtörténeti érdekű esemény, mely a gondolatok egész raját veri fel a céhbéli olvasóban. Rövi-den szólva: a versben felismerni vélt jelentés nem eléggé bizonyos, nem eléggé egyetemes, az emlékmű nagyon is Osváthoz szabott s a kapcsolat érdek-köre is korlátozott. Talán Kosztolányi is sejtette ezt, s azért igye-

kezett a színekkel jelzett személyes benyomást az ismétlések nyomatékával áthatóbbá tenni, s talán ezért folyamodik a vers második részében a szülés kínját érző anya képéhez, hogy a kapcsolat szorosságát s veszteségének érvényét ezzel az ősi és örök emberi fájdalommal avassa egyetemessé:

*De oly sokáig néztem azt a villanyt,
oly mozdulatlan, hogy mozogni kezdtem,
belefáradtam s csöndesen kimentem
az őszi éjbe. Ott az ég alatt
vad vágy fogott el, hogy megint legyen,
és úgy akartam ezt, de úgy akartam,
amint akarta anyja hajdanában,
ki kínban-vérben a világra szülte.
És mint az anyjának fájt egykoron,
hogy szétnyúló öléből földre jött,
úgy fájt, hogy a lelkemből kiszakadva
eltávozott és nincs és sohasem lesz.*

A céhbeli kapcsolat emberi és személyes tartalmát bizonyossá teszi ugyan ez a vallomás, de a jellem rejtett gazdagságát nem bontakoztatja ki jobban, mint az előző részek tették. A „vad vágy” kitörése az Osvátról tanúskodó szándék — „hitet tegyek felőle” — fegyelmezettsége után váratlan szintre kapcsolja a verset, mintha ezzel a póre, családias fájdalommal a tanúskodás feladata elől térne ki, vagy ennek lehetetlenségét ismerné be, s ezzel a képtelen vággyal: „hogy megint legyen” nevezné meg mondandója valódi lényegét. Azt, hogy nem a tanúskodás itt a fontos, hanem a veszteség miatti gyötrelmem, hogy a halott „Csak sárga volt...”, az ismerős Osvát, de már mégsem ugyanaz, — e ezzel a törvénytudó, halállal szomszédoló költő éppúgy nem tud megbékélni, mint a gyermek, aki az életosztón ősemberi egészségével tiltakozik a halál ellen. A romlást az épség felől szenvedni, tudása is ilyen tudás: visszaperlő, felmagasztosító tudás: „És mint az anyjának fájt egykoron, hogy szétnyúló öléből földre jött.” Elég itt a szülés tortúrájának realitására gondolni, hogy nyomban kitűnjék a képbe itatott áhitat eszményítő szerepe. Megváltók születnek így. Az „egykoron” zsolttáros idejében, az idők teljeségében.

Eltekintve attól, hogy a vers ágaskodó líraiságának hitelessége és érvényessége milyen mérvű, ez a mű minden elemével a *Halotti beszéd* felé mutat, annak közvetlen előzménye. Sommásan közli a halál pillanatának a költőben támadt visszhangját, aztán a halott emberi arcát idézi, aztán az egyetlen élet ismétелhetlensége — a „sohasem” — miatti fájdalommal tiltakozást. Ez az elsőrendű lírai szándék szerves kapcsolatban van a látványt rögzítő objektív képek sugallataival, bár szervességük laza s empiria és vallomás egyensúlya nem egészen meggyőző.

S nagyon tanulságos, hogy az eddig elhallgatott, de a csírák között elsőnek mondható *Mágiabeli Ami itt maradt* c. költemény is elsősorban abban különbözik a *Halotti beszéd*től, hogy a tiltakozó indulat ebben is kiszakad az empiria közegéből, pontosabban: már az első sorokban általános igénnyel és fortissimo szól:

*Nem békülök meg, bármit is beszéltek
Az ember szent. És mi marad belőle?*

S aztán hiába veszi számba, ami maradt: a halott nyakkendőjét, cigarettáit, ruháját, — azt bizonyítani tudja, hogy milyen kevés maradt, de hogy mihez képest, az értékről, ami elveszett, arról csak a vers effektusai beszélnek. Az elsőrendű mondandó pedig ez lenne már ekkor is, de a halott életének hétköznapi tartozékai nem teszik érzékelhetővé őt magát, a személyiségben formát öltő emberi lényeg általánosságokba vész s a tételes kifakadás — „Nem békülök meg” — fedezetlenül marad.

Mindebből már gyanítható, miben rejlik a *Halotti beszéd* kivételes többlete előzményeihez képest, de ami az előzményekből gyanítható, csak töredéke annak, ami a versben meg is valósul. Az Osvátról írott emlékbeszéd idézett soraiban olvashattuk: „Nincs teremtmény, bármily jelentéktelen is, aki ne válnék jelentőssé végső perceiben.” Az Osvátról szóló vers igazolta is ezt a meggyőződést. És ebben a Tóth Árpádról szóló is vetekszik vele. Tóth Árpád úgy hat a halál keretében, mint egy „keleti herceg”, „bálvánnyá merevedve”, örök pecséttel a homlokán. De „nincs oly Kosztolányi-mű, amelyben a közönséges ember ilyen fejedelmivé magasodna a halálban. Csak a kiválasztottak, a „szellem-fejedelmek”, a költők. E téma első határozott megjelenésének idején kiadott Jules Renard-könyv, *A smokk* (a későbbi kiadás címe: *Az élősdí*) bevezetőjében — 1912-ben, tehát az *Ami itt maradt* szoros szomszédságában — így elmélkedik Kosztolányi: „Az író, róla szólván, más színű tintába mártja a tollát (...) a nekrológ, ha Jules Renard-ról szól, őszintének, igaznak hat...” „Valami mélyen tragikus van egy író halálában. Nemcsak egy ember hal meg, hanem még valami. Egy kedély alszik ki, egy sajátosan egyéni látás veszik el, egy világ szűnik meg mindörökre. Nincs mód pótolni. A vére lüktetése, az idegei bizsergése, az agysejtjeinek játéka valamint roppant egyedülálló művészetet jelentet, ... és az idők határtalan messzeségében, soha-sohase születik hozzá hasonló.”

A gondolat ugyanaz tehát, mint amellyel az Osvát-vers zárul, s amely a *Halotti beszéd* fogalmi tengelyét alkotja, de az ismételtetlen csodát nem akánki, hanem egy író képviseli, ahogy később a Seneca, Osvát, és Tóth Árpád haláláról szóló írásokban is. A *Halotti beszéd* első meglepetése, hogy az Osvát-émlékbeszédben hangsúlyozott meggyőződést — minden teremtmény jelentőssé válik a végső pillanatban — látásra, szemléletre váltva juttatja érvényhez. Az emberek testvériségét kereső költő kényszerű elhatárolódásai, kétes értékű szövetkezései után, felfedezi egy idegen és közönséges emberben (Kosztolányi Dezsőné emlékezete szerint dr. Dubovie Hugo vegyész mérnök halála volt a vers közvetlen indítéka. Kosztolányi Adámot Garami Margit idegorvosnó kezelte, aki felesége volt Dubovie Hugónak. A két család között innen a kapcsolat.) azt a különleges értéket, amelyet eddig a választottak kiváltságaként ünnepelet. Olyan adottságokat, amelyeknek birtokában ő idegennek érezte magát az emberek között. A vers már első soraiban jelzi e fordulat tényét, s hogy ennek jelentősége van, a további fejleményből is kitetszik:

*Látjátok feleim, egyszerre meghalt
és itt hagyott minket magunkra. Megcsalt.
Ismertük őt. Nem volt nagy és kiváló,
csak szív, a mi szívünkhöz közel álló.
De nincs már.
Akár a föld.
Jaj összedőlt a kincstár.*

Beszédes kettősség jellemzi ezt az indítást. A középkori liturgikus szöveg két kezdő szava s nemzeti irodalmunk legősibbnek, legelsőnek számító művészi alakzata — „Látjátok feleim” —, miközben a halál tényére irányítja a figyelmet, rádöbrent az eseményre, hangsúlyozza érzékelhető közelségét, váratlanságát, — ugyanakkor azt is, hogy a költő számára látvány, tanulság és példa az eset. A „feleim”-ben a felebarát jelentése is eleven még. Testvéreihez szól, aki így beszél, de mégis fölöttük áll, mert avatott: titkok tudója. Szenvedti a tényeket, érti őket, s mégis ámulva tünődik felettük. S ez a kettősség az egész strófán végigvonul. A tömör mondatok szűkszavú szabatosága a tárgyyszerű közlések fegyvelmezettiségevel hat — akár az Osvátról írott vers első felében a látvány éles, pontos rajza —, de a tömörségük nagyon is feltűnő, s kapcsolódásuk egymáshoz nagyon is szeszélyes. Nem a higgadt logika, hanem a pánik törvényei szerint való. Ezért nem tűnik fel a minősítő mondat sem „Nem volt nagy és kiváló, / csak szív, a mi szívünkhöz közel álló.” Úgy hat, mintha ötlet-szerűen bukkanna fel a tragikus pillanat zavarában előtűlő emlékek

között. Higgadt figyelmeztetés, gyermeteg szemrehányás, testvéri feljajdulás, s ugyanakkor arányos, szabatos mondatok, erőteljes, telt zengések. Valójában céltudatos itt minden esetlegesség, ugyanaz az összegező szándék figyelhető meg benne, mint az Osvát-vers első soraiban vagy az *Európában*: az operanyitányok technikája szerint előre halljuk — jelzészserűen — a mű alapmotívumait. A pillanat döbbenetét, a szemlélődő költő titokra ajzott izgalmát s a legfontosabb motívum előlegét is: hogy egyedüli, *kivételes érték* pusztulásának vagyunk tanúi. S voltaképpen az ősi, liturgikus megszólításnak is ez az elsőrendű funkciója, hogy az esemény jelentőségére rádöbbsentsen, hogy az embert, akiről szó van, eleve a nagy idő, az Árpádoktól máig érzékelhető folyamat áramlásába vonja, a történelem szintjén létező életek ivére, a beszédet kivételes szertartássá avasza, s mégis épen hagyja a közönséghez, társakhoz szólás bensőséges közeget.

Eleinte — az archaikus vonatkozás funkciójának megértése ellenére is — játékos szerepek tetszik ez a megszólítás, de a második strofában, mikor módosult alakban újra halljuk — „Okuljatok mindannyian e példán” —, már gyanítható, hogy konkrétabb célja is van. S feltűnő, hogy nem a régi és Kosztolányinak oly igen kezéhez álló tételre figyelmeztet, hogy „bizony por és hamu’ leszünk mi is, hanem arra, aminek létjogát eddig is olyan szívósan védelmezte: az egyéniség értékére. Mégis másfajta pör ez — akár a *Marcus Aureliusban* zajló, az Ady-vita jegyzeteihez képest —, tisztább és magasabb szinten folyik. S nem a szolgálat elve ellen, nem az „önimádat” pódiumán, hanem egy valóságos ember színe előtt; annak halála láttán támadt alázaattal, felnéző döbbenettel, kérlelő érveléssel s a ráébredés önkéntelenségével. Az a lekicsinylő ingerültség, amellyel a „tömegember” igényeit elutasítva, az elkülönülés apodiktikus gögje egyszerre elnémul: az intelem egy mindnyájunknak becses, kollektív érdekű felismerést tudatosít, és akikhez szól, azokat be akarja vonni, részeltetni akarja a revelációban s nem kizárni abból. A közlést most is a hirdetés emelkedettsége jellemzi, de a kommunikációs szándékot testvéries kérlelés remegő ráutaltsága hatja át. Jogosnak hisszük Bóka László feltételezését, hogy a személyiségnek, az egy embernek ez a megrendült tisztelete az embert géppé aljasító hatalmak növekedése láttán s a költő életét egyre irlgalmatlanabbul emésztő betegség közepette nemesedett ilyen salaktalanul tisztává. (Bóka László: *Arcképek, vázlatok és tanulmányok*. Bp. 1962. 422.) A „Látjátok feleim...” s az „Okuljatok mindannyian e példán” — formulák biblikus zengésének teljes értelme ebben az összefüggésben világlik ki igazán. A jelentőség, a rámutatás, az avatottság érzékeltetése — mint részfunkciók, az emberiség érdekeit feltűnő lélek felmutató szertartásának elemei. Az egyetlen ember, az emberi lényeg példája:

*Okuljatok mindannyian e példán.
Ilyen az ember. Egyedüli példány.
Nem élt belőle több és most sem él,
s mint fán se nő egyforma két levél,
a nagy időn se lesz hozzá hasonló.
Nézzétek e főt, ez összeomló,
kedves szemét. Nézzétek, itt e kéz,
mely a kimondhatatlan ködbe vész
kövé meredve, mint ereklye,
s rá ékirással van karcolva ritka,
egyetlen életének ősi titka.
Akárki is volt ő, de fény, de hő volt.
Mindenki tudta és hirdette: ő volt.
Ahogy szerette ezt vagy azt az ételt,
s szólt ajka, melyet lepecsételt
a csönd, s ahogy zengett füllünkbe hangja,
mint vízbe süllyedt templomok haranga
a mélybe lenn, s ahogy mondta nemrég:
„Edes fiacskám, egy kis sajtot ennék”,
vagy bort ivott és boldogan meredt a*

kezében égő, olcsó cigaretta
füstjére, és futott, telefonált,
és szőtte álmát, mint színes fonált:
a homlokán feltündökölt a jegy,
hogy milliók közt az egyetlenegy.

Keresheted őt, nem leled, hiába.
se itt, se Fokföldön, se Ázsiába,
a múltba sem és a gazdag jövőben
akárki megszülethet már, csak ő nem.
Többé soha
nem gyül ki halvány-furcsa mosolya.
Szegény a forgandó, tündér szerencse,
hogy e csodát újjólag megteremtse.

Édes barátom, olyan ez éppen,
mint az az ember ottan a mesében.
Az élet egyszer csak őrája gondolt,
mi meg mesélni kezdtünk róla: „Hol volt...”,
majd rázuhant a mázsás, szörnyű mennybolt,
s mi ezt meséljük róla sírva: „Nem volt...”

Úgy fekszik ő, ki küzdve tört a jobbra,
mint önmagának dermedt-néma szobra.
Nem kelti föl se könny, se szó, se vegyszer.
Hol volt, hol nem volt a világon egyszer.

Elsőnek szükségképpen ez a kérdés merül fel: ha ebben a nem ismétlődő példában az emberi lényeket mutatja fel Kosztolányi, mi a tartalma ennek az emberségnek? A kérdés a költői világkép hiányait fedhetné fel, mert nyilvánvaló, hogy eszmei és erkölcsi jegyekben határozottan szegényesnek mondható a felidézett alak. Kosztolányi itt se feszíti szét költői világképe kereteit, de azon belül nagy jelentőségű fejleményekkel lep meg. Az emberről, aki „nem volt nagy és kiváló”, „Mindenkinek tudta és hirdette: ő volt”. A kisember, aki a prózáiról világában érdektelenségben vagy buta mániák groteszk izgalmaiban vész el, itt az emberek figyelmének centrumában áll, léte esemény. És ügyei vannak! S ez azért számít meglepetésnek, mert tudjuk, hogy Esti Kornél szerint az emberiséget az ilyen ügybuzgó lelkek viszik romlásba. Az élet értelméről elmélkedő költő is értetlenül nyilatkozik a munkáról; az emberhez egyedül méltó szemlélődés ellentétét látja benne (*Abécé*, 15–16.); az egyéniséget ünneplő korábbi vers költője pedig egyenesen elutasítja: „mit nékem a hazugság glóriája, / a munka.” A *Halotti beszéd* embere „futott, telefonált, / és szőtte álmát, mint színes fonált” és „küzdve tört a jobbra”. És ez a sürgő-forgó buzgalom szerves és értékes tulajdonságként illeszkedik a róla alkotott emberképbe.

És azért illeszkedhet szervesen, mert a *Halotti beszéd* emberképének megalkotásában ugyanaz a szemlélet működik, amely a nemzeti nyelvben, a nemzeti kultúrában úgy szerette, védte és csodálta az eredeti ízeket és színeket, s úgy irtózott az uniformizálódástól, a jellegtelenségtől. Az egyformaság a gépiességgel egyenlő Kosztolányi szemében, a telten kifejlő, színesen kibomló egyéni arculat állandó meglepetések, szenzációk forrása. Az *élet* jellemzője és értelme is egyben. S az emberben is ez számára a lényeges: a csoda iránti áhítat ösztönzése — s természetesen: a halál közeleége folytán koncentráltan ható veszteségérzés — jóvoltából.

Mert egy percre sem mellőzhető a tény, hogy halotti beszéddel állunk szemben. Epp azért feltűnő, hogy a költő, aki szinte vele élt a halállal, s oly sokszor méregette — riadtan, kíváncsian vagy karjába alélva — a hatalmát, aki olyan érzékenyen figyelte a közelgő halál külső jegeit az öregeken, aki az orvos kegyetlen pontosságával tudta, sőt szerette ábrázolni a betegséget, meg a halál közelségének tüneteit, — ebben a költőben most teljesen elnémul a morbiditás. A halott testre utaló ké-

peket megrendült gyengédséggel lelkesíti át. Valójában nem is állapotot rajzol, hanem eseményt idez: egy összeomlás nagy jelentőségű mozzanatait. „Kedves” és „összeomló” a lezáruló szem, s a „kövé dermedt” kéz is ereklyévé magasztosul. S nem a föld vár rá, nem a férgek, hanem a „kimondhatatlan kódbe vész”. Birodalmak és lángelmék pusztulnak így, hogy helyükön monumentum jelzi hiányuk: a veszteség arányait. Arcát, mint nagy értéket, „lepecsételte” a csönd, szava messziről és mélyről, de áhítatos, ünnepies üzenetként hallik, „mint vízbe süllyedt templomok harangja”. Egyéniségének jegye pedig, mint a kiválasztottaké, „homlokán feltündökölt”.

Eszményítés ez, s így, a céltudatosan összehozott mozzanatok tükrében nagyon is fennköltnek és ünnepélyesnek tetsző. A versnek azonban csak egyik szólama, s ahol legteltetbben hangzik, ott se homogén, ott is egybeszővődik egy rejtelmesebb, labilisabb elemmel. Abban, hogy a halál birodalmát a „kimondhatatlan kód” jelöli, s hogy a halott hangja mélyről és messziről hallatszik, abban már ez a mérhetetlen arányokat és ismeretlen titkokat sejtető elem öltött formát. Az eszményítő mozzanatok ezzel a valószínűtlen elemmel egybeszőtten avathatták a halál perspektíváját a végtelenség, az időtlenség és a csoda megsejtésének alkalmává. A „halvány-furcsa” mosoly is ebben az összefüggésben nyeri el értelmét: megfejthetetlen titokra utal, de „ékirásos” titokra, ami mögött megfejtésre, megőrzésre érdemes, vonzó tartalmak rejlenek. Mindezek összehatásaként érezzük, hogy az emberrel, aki meghalt, egy világ tűnt el, s következésképpen — bár a vesztes fénytörésében — azt is, hogy világnyi érték az emberélet.

A Számadásban elég gyakori az ünnepélyes hitvallás. A zsoltáros, biblikus szimbólum, az intelem és tüntetés olykor már nagyon is fennkölt. Főleg azokban a versekben, versrészletekben, amelyekben az általánosítást nem fedezi érzékletes látvány, ahol inkább szónoki effektusokkal hangsúlyozza önérejtét az indulat. Ahol az egykori impresszionista kiszakítja magát az empíria közegéből. A *Halotti beszéd* emberünneplő lírájának hitelét elsősorban az fedezi, hogy az eszményítő, rejtelmességet sejtető szólamnak megvan a masszív, nagyon is valószínű, létszámú ellenpontja.

Már az első szakasz megpendítette, mikor jelezte, hogy aki meghalt, „nem volt nagy és kiváló”. A rajzos elemekben oly igen gazdag harmadik szakasz aztán részleteire bontva szelálatja meg az intim emberi szféra mozzanatait. Az egyéniség hétköznapi tartalmait.

A feleség megszólításának sajátos akcentusa, az evés, ivás, cigaretázás, a napi munka hogyanjára utaló sorok több funkciót is teljesítenek. Igazolják a költő és a felidézett alak kapcsolatának bensőséges voltát, az egyéniség jegyeinek megnevezhetetlen gazdagságát, — de legfontosabb funkciójuk, hogy a magasztossá emelkedő alakot a természetes, a közeli emberi szférába kössék. Esendőbb és közönségesebb lesz ezzel, de páratlansága bizonyosabb, anélkül, hogy embert példázó érvényét elveszítene! Mert az intim vonások éles rajza egy mindnyájunkkal közös, személytelen háttérből nő ki — „Akarki is volt ő, de fény, de hő volt” — (Vajda Endre tanulságos elemzése nagyon is bizonyosnak érzi e sorban az anyagra utaló jelentést, én inkább az élet intenzitását, a lélek lobogását vélem kifejeződni benne. *Miéri szép?* Szerkesztette: Albert Zsuzsa és Vargha Kálmán. 1966. 196.), s maga az intimitás is csak elmélyíti a testvériség érzését. Új fedezettel látja el az emberért perló, a „Többé soha” tényét tragikus veszteségként interpretáló líraiságot.

Mindezzel csak a vers három alaprétegét fejtettük szét. Egymásbajátásuk menetét, arányos és spontánul ható rendjét, szervességének csodáját épp csak sejtetni tudjuk azzal, ha jelezzük, hogy e három réteg minden eleme az alapeszmét igazoló bizonyítás-láncolat, egyetlen érvelő lendület sodrásába illeszkedik, s hogy ebben a folyamatban a rajzos mozzanatok, a jelenetező képek a szentenciászerű általánosítások változatos ritmusban követik: fedezik és lendítik egymást. Így létesül eleven és hatalmas ív a meghittent közeli s a valószínűtlenül távoli, a realitás és

a csoda, az ősi és az aktuális, az egyén és a létezés egyetemessége között. A vers minden sora azt hangsúlyozza, hogy ismétелhetetlen a csoda; ami elveszett, s hogy léte is olyan volt, mint a mesebeli figuráké, esetleges és valószínűtlen — merő ellentéte annak a materialista magyarázatnak, amellyel pl. Majakovszkij Lenin megjelenését szinte levezeti az objektív adottságokból illetve szükségletekből —, de a vers olyan szoros kapcsolatot létesít költő és halottja között; az első magyar nyelvemlék s a népmese-formula, a „szerencse” Faludit, Berzsenyit idéző jelzői („forgandó, tündérszerencse”) révén a halott és a történelem; a sűrű viszonyítások révén a halott és az egyetemes létezés között, s egyáltalán olyan telten tárgyasul ebben a versben a csodával teljes emberi lényeg átérzésének fájdalmas-komoly áhítata, hogy a veszendőség és esetlegesség érveinél végül fontosabbnak érezzük magat az érvelőt: az emberi jelentőség értőjévé és hirdetőjévé magasodott, de kivételes pozíciójában is testvérként tanuskodó; halálos prései között is egy másik emberért jajduló, félelmei közepette is igézetesen érvelő, esendőségében is méltóságos, tiszta beszédű költőt.

A halál ebben a számadásban is szörnyű, de már nem a közönyös semmi, mázsás súlya ellenére is az éggel jegyes, akire rászakadt: „majd rázuhant a mázsás, szörnyű mennybolt.” A lét is bizonytalan, de nem szorongatóan, hanem talányosan szeszélyes. Az utolsó sor téveteg tünődése, miközben az alapeszme jegyében hibátlan körbe zárja a verset, az emléket átemeli egy tágasabb, időtlenebb létezés szintjére, hogy a mese réveteg tünődésében továbbrezegjen, örökkévaló időkig, mint maga a mese: „Hol volt, hol nem volt a világon egyszer.”

A *Halotti beszéd* Kosztolányi régi, reménytelennek tetsző álmát valószínűsít meg. A magyarság-élmény, az európaiság s a boldogtalanokkal való szövetkezés félsikerei után végre az egyenrangúak testvériségén alapuló emberszemlélet erőforrásai is felszabadulhattak általa. A nyomóerők és a lángelmék között tátongó óriási űr fölött híd támadt ezzel, s termékeny összhang a költő ihlettípusai között. A nagyságtudat s a józanság; az ámulás és az elemzés; a bizonyágtévő pátoz és a találegkony érvelés; intimitás és távlatosság úgy forrtak egymásba, hogy a kölcsönhatásuk nyomán kifejlett esztétikai minőség minden ízében nemeobb, tisztább, életszerűbb lett. A megrendültség súlyt adott a meglepetésekben gazdag, játékos találatoknak, fordulatoknak; s az utóbbiak által természetesebb és közvetlenebb lett az ünnepélyesség. A felmutatott emberi érték és a felmutatás szépségének egységében az én és a többi ember közötti idegenség hibátlanul feloldódhatott. Az egyéniség csodájában alakot öltő emberi lényeg révén végre a bizonyosság hitelével tárult meg *valami* abból a rejtelemből, amely az első versek óta lázban tartotta Kosztolányit.

Valami — mondjuk, mert a *Halotti beszéd* mégiscsak halotti beszéd, a társadalmi ember a privát emberrel a veszteség fénytörésében forr össze ilyen zavartalanul. Az emberi lét csodájában a *volt—nincs* élménye a döntő; a lét talányossága, rejtelmessége tehát és nem a létezés. Ember és világ kapcsolatáról a *Halotti beszéd* csak azt mondja el, milyen az ember: milyen páratlan és veszendő érték. A vers teljességéhez ez elég is, de a teljes számadáshoz kevés. A teljes számadás logikája *szükségképpen* veti fel a következő, a legégetőbb és legfontosabb kérdést: hol az ember helye a világban, s mit ér számára az élet? Helye, lehetőségei és személyisége a létezés milyen szintjére képesítik. Erre válaszol a *Hajnali részegség* és a *Szeptemberi áhítat*.